

Mercedes YUSTA RODRIGO: *La guerra de los vencidos. El maquis en el Maestrazgo turolense, 1940-1950*, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico» (CSIC) - Diputación de Zaragoza, 1999.

Quan es compleixen seixanta anys de la fi de la guerra civil, hi ha l'obligació de recordar aquells que continuaren la lluita per restaurar la democràcia a Espanya amb risc de llurs vides. Fa ja més d'una dècada que Fernanda Romeu va publicar la seua exhaustiva història de l'AGL(A), l'*Agrupación Guerrillera de Levante (-Aragón)* (Romeu, 1987). La seua recerca permetia advertir la importància de determinats aspectes en la

formació de la guerrilla: la seua heterogeneïtat política interna i la incidència de factors personals en la seua actuació quotidiana, la procedència camperola d'una majoria dels guerrillers, la incorporació i col·laboració de llauradors i jornalers de la mateixa zona on es desenvolupava la seua activitat, sense oblidar la implicació de la dona en la lluita [Romeu, 1989: 367-372]. En una aproximació quantitativa, a partir d'uns dos mil expedients elaborats per la Guàrdia Civil sobre subjectes relacionats amb la guerrilla a Espanya, entre aquells que havien estat guerrillers actius 245 eren membres de l'AGL i 593 eren «*guerrilleros de otras partidas ubicadas en otras provincias*». El 37,14% dels de l'AGL havia nascut a la província de Terol, el 17,55% a la de Conca, l'11,02% a la de València i el 7,35% a la província de Castelló [Romeu, 1987: 126 i 139]. A eixa procedència 'autòctona' d'una gran part dels guerrillers cal sumar-hi el suport social que els va permetre de sostenir-se a la muntanya. No fa gaire, Conxita Mir afirmava que «*faltan por conocer muchos aspectos sobre la complicidad de la población con el movimiento guerrillero*» [Mir, 1999], una població que degué patir de forma directa l'ofensiva antiguerillera del règim en el període 1947-1949, el «*trienio del terror*» [Moreno, 1999]. El llibre de Mercedes Yusta constitueix una aportació de notable interès sobre tots aquests aspectes poc explorats per la historiografia.

L'autora d'aquesta obra vol trencar amb una certa imatge del maquis com a «*bongo extraño surgido en el suelo español al conjuro de un grupo de comunistas en el exilio*». Ni la guerrilla va ser independent d'una resistència social contra la dictadura en les zones rurals de muntanya on es concentrà, ni va estar desconnectada, en el seu origen, de la resistència antifeixista europea, especialment de la francesa. El problema consisteix a analitzar eixes connexions entre acció armada i resistència camperola, a intentar explicar-les. El fet cert és que una tal anàlisi obliga a superar el subjectivisme i parcialitat de les primeres històries de la guerrilla, com també la tendència de les recents monografies locals i regionals a centrar-se en «*establecer relaciones de hechos o en intentos de cuantificación*» i a reivindicar la vessant política del fenomen guerriller, en particular el paper del PCE en la seua formació, mentre s'oblida la incorporació de molts cenetistes i el fort component de rebel·lia camperola. Obliga, sobretot, a trencar el «*pertinaz silencio*» sobre aquests aspectes més heterodoxos de la guerrilla (de la qual cosa deriva la importància de la història oral). Per a l'autora, l'ajuda prestada per homes i dones del Maestrat a la guerrilla pot ser inclosa dintre la categoria de «*pequeñas rebeldías cotidianas, pequeñas transgresiones de la nueva legalidad*», que troben sentit en un substrat cultural a què pertany «*la mitología popular del bandido-héroe y de la inversión de la autoridad*».

El Maestrat de Terol era una comarca amb una estructura de la propietat abassegadorament dominada pels petits i ínfims propietaris (el 98,5% dels contribuents posseïa el 90% de la riquesa rústica). Hi tenia certa importància la parcel·lació com a forma de tinença (un 15% de les terres) i n'era característic l'hàbitat dispers en masades o masos, Terol era una província d'hegemonia conservadora i amb un fort arrelament del catolicisme. En general, Aragó no va ser una regió d'alta conflictivitat després de la victòria del Front Popular el febrer de 1936, però una part del seu territori, que inclou el Maestrat, va estar sota control republicà fins a març de 1938. Enfront del caràcter induït de les col·lectivitats que hi implantaren les milícies anarquistes catalanes aprofitant el buit de poder en els primers mesos de la guerra civil, Mercedes Yusta considera l'aportació d'ajuda i de guerrillers als maquis una reacció local «*frente a condiciones intolerables (las impuestas por la implantación del franquismo en la zona), resistencia que es canalizada por el PCE*». Les múltiples formes de violència i arbitrarietat amb què es va imposar la dictadura i el domini dels vells poders locals tingueren l'efecte d'aprofundir-hi les fractures obertes. Des de la fi de 1944, a les partides de

guerrillers que ja actuaven en la zona i al nucli inicial de l'AGL, vingut de França, «se añaden personas naturales de la zona que buyen al monte ante el temor a represalias por sus simpatías izquierdistas o por saberse sospechosos de ayudar a los guerrilleros». Moltes n'eren persones «*fugadas de las cárceles locales o batallones de trabajadores*», principals responsables de la xarxa d'enllaços i col·laboradors mitjançant el recurs a la solidaritat de parents i amics. Una bona part no tenia «*vinculación política definida*» prèvia.

La imbricació entre maquis i camperols del Maestrat explica una part dels objectius de l'activitat guerrillera. Cal no oblidar que aquesta connexió era font d'ajut material, però també d'informació. Els guerrillers evitaven l'enfrontament directe amb la Guàrdia Civil, llevat de quan s'hi veien acorralats. Llurs accions consistien en colps econòmics per a finançar-se, sabotatges i accions propagandístiques, a més de l'«*ajusticiamiento*» de suposats delators i persones significades del règim als pobles. En aquest darrer cas, «*la conflictividad local y las rencillas personales*» interferien en el caràcter polític dels assassinats.

Sens dubte, els apartats dedicats a analitzar l'heterogeneïtat dels maquis i la implicació de les dones i dels camperols constitueixen el nucli central d'aquesta investigació, on es revela el valor insubstituïble de les fonts orals. L'heterogeneïtat dels maquis derivava de dos factors: la «*masiva incorporación de libertarios a las filas de la AGLA*» i la notable presència de «*guerrilleros autóctonos*». La incorporació de cenetistes a una organització d'obediència comunista indica que el fet decisiu no era «*afiliación política concreta sino la pervivencia de una tradición de lucha y de oposición*». La figura del guerriller autòcton desenvolupà una funció transcendental: «*su perfecto conocimiento de la zona y de las gentes que la habitan le permitirán tanto garantizar la fidelidad de los contactos realizados entre la población (reclutados generalmente entre amigos y, sobre todo, familiares) como identificar al 'enemigo' en personas concretas que no necesariamente ocupan cargos de importancia dentro de la estructura del régimen*». En diversos casos es tractava d'individus considerats responsables de represàlies contra familiars dels guerrillers. Els guerrillers autòctons responien, a vegades, a una «*tipología colindante entre guerrillero plenamente politizado y el 'bandolero'*», origen d'una relació laxa o conflictiva amb el nucli organitzat de l'AGLA, detallen diversos casos significatius. M. de Francisco Serrano Iranzo exemplifica com la desproporció de les represàlies contra famílies d'esquerres, no necessàriament subversives ni amants de la revolució, n'impulsà molts a unir-se a «*los del monte*». Entre els fugits que actuaven des de 1940 hi ha dos cenetistes d'Aiguaviva, «*el Petrol*» i «*el Rabós*». Ambdós moriren el 1946. Segons Cossias, El Petrol va ser «*ajusticiado*» pels comunistes perquè no volia integrar-se a l'AGL; per la seua activitat delinqüent segons la premsa comunista clandestina. Ambdues versions comparteixen el discurs de criminalització d'una actuació que respon a l'arquetip del bandoler popular, el 'rebel primitiu' de Hobsbawm. D'altra banda, com ha pogut comprovar l'autora, l'actuació d'El Petrol no estava exempta de motivacions polítiques. Altres guerrillers naturals del mateix Maestrat s'integraren sense problemes a l'AGL: José Mir, «*el Cona*», d'Aiguaviva, els germans Zafón, de Mosquerola, els Guillén (pare i fill), també de Mosquerola...

Mercedes Yusta presta una merescuda atenció específica a la relació de les dones amb la guerrilla, a les condicions, particulars per raó de gènere, que aquesta relació va dur aparellades. La implicació de la dona d'esquerres en qüestions polítiques i públiques provoca judicis pejoratius i prejudicis difamatoris sobre la seua conducta moral, cosa que no es va produir en la repressió dels homes d'esquerres. El fenomen de les dones guerrilleres era considerat «*como una desviación de tipo sexual o bien son*

las 'amantes corruptas' de los guerrilleros, o bien se les asigna una naturaleza transexual, Enfront d'aquesta doble repressió, política i de gènere, l'escàs nombre de dones que participaren en la lluita armada va trobar en la *-clandestinidad una vía en la que encauzar sus inquietudes y su voluntad de resistencia*. Això és el que li va passar a Esperanza Martínez, que va viure tot el procés, des del subministrament, la pertinença a la partida guerrillera, l'exili i fins la presó. L'autora tampoc no oblidava totes aquelles que, sense unir-se als maquis a la muntanya, prestaren llur ajuda i van ser víctimes d'una repressió brutal i sagnant.

La relació entre els maquis i el camperolat es revela com un aspecte de gran complexitat. Tot apunta en el sentit que les relacions personals prevalen sobre la ideologia i els conflictes d'arrel econòmica com a motiu determinant en l'ajut prestat als maquis per molts camperols. L'autora afirma que *«lo que se constata a través de los testimonios orales es que la ayuda al pariente o al vecino se vive como una obligación más allá del riesgo que esta pueda suponer»*. També s'evidencia que *«Las relaciones de parentesco, o simplemente de amistad, priman sobre la ideología»*, fins al punt del reclutament de suport entre gent de dretes. D'altra banda, els vincles clientelars trenquen la presumible solidaritat de classe entre masovers molt pobres i la guerrilla. Els llauradors més poderosos prenen cura d'eixos vincles, Així, *«cuando el Estado conceda empréstitos a los campesinos más míseros para paliar su situación [a causa de la sequera], los terratenientes crearán una 'agrupación de solidaridad' a través de las Hermandades para ayudar a los campesinos a cubrir dicho empréstito»*. La intervenció dels maquis en la conflictivitat interna tradicional del camperolat, exacerbada per les violències i arbitrarietats de la postguerra, s'explica com un recurs, per part dels guerrillers autòctons i de llurs suports, per resoldre desavinences particulars. Quan la repressió comença a colpejar amb extremada duresa sobre la població no combatent, *«el coste de ayudar a la guerrilla acabará siendo demasiado alto»* i, cada volta més, *«los guerrilleros se moverán a ciegas en un territorio hostil»*. El relat de les mesures oficials i de l'extensió de la violència a la vida quotidiana és un aspecte més conegut que l'autora aborda en el quart i últim capítol, previ a les conclusions.

Crec que el treball de Mercedes Yusta ofereix un bon exemple d'una història rigorosa en el maneig de les fonts, ben escrita, que ens condueix de la història política de l'oposició a la societat de la postguerra i a les seues formes de resistència, dels documents a la memòria i a la veu directa dels protagonistes, una història que restitueix la dona com a subjecte històric per a la qual la repressió i la lluita guerrillera tingueren un significat específic. Encara que el seu objecte d'anàlisi és limitat, constricció que permet el grau de detall en l'anàlisi que l'autora aconsegueix assolir, no deixa de ser, tanmateix, una obra d'obligada lectura per a tota persona interessada en l'oposició al franquisme i, en general, sobre la vivència de la postguerra en les societats rurals més durament colpejades per la repressió.

El llibre de Mercedes Yusta té el seu origen en la seua memòria de llicenciatura, dirigida pel professor Carlos Forcadell de la *Universidad de Zaragoza*. Per a la seua realització l'autora ha consultat documentació de l'Archivo del Comité Central del PCE, dels arxius dels governs civils de Castelló, Saragossa i Terol, com també dels municipals de Cantavella, el Mas de les Mates i Morella. També ha utilitzat premsa clandestina de la guerrilla (*El Guerrillero* i *Nuestra Bandera*), falangista de Terol (*Lucha*) i francesa del període comprès entre octubre de 1944, quan va tenir Hoc la «invasió de la Vall d'Aran», i maig de 1945 (*Combat, Défense de la France, Le Figaro, Franc-Tireur, L'Humanité* i *Le Monde*). Cal atribuir una utilitat gens marginal dintre la recerca a les divuit entrevistes orals realitzades entre desembre de 1995 i agost de 1997, com també

a un testimoniatge escrit, que han permès la imprescindible aproximació a la memòria d'aquells que van viure de forma immediata el fenomen guerriller. El llibre és prologat per Julio Llamazares, autor de la novel·la *Luna de lobos*. Conté 182 pàgines, un mapa dels municipis de la província de Terol que constitueixen el marc geogràfic de la investigació i un altre d'*infiltraciones guerrilleras* en l'àrea, elaborat per la Guàrdia Civil l'any 1945. També incorpora un apèndix on es reproduïx el full de propaganda clandestina de l'AGL «*Hoy, once años!*», recollit per la Guàrdia Civil el 18 de juliol de 1947.

Bibliografía

- [Mir, 1999] MIR CURCÓ, C.: «Violencia política, coacción legal y oposición interior», *Ayer* 33 (1999), 121-145.
- [Moreno, 1999] MORENO GÓMEZ, F.: «La represión en la posguerra» en S. JULIÁ (coord.): *Víctimas de la guerra civil*, Madrid, Temas de Hoy, 1999.
- [Romeu, 1987] ROMEU ALFARO, F.: *La Agrupación Guerrillera de Levante*, València, Edicions Alfons el Magnànim - IVEI, 1987.
- [Romeu, 1989] ROMEU ALFARO, F.: «Panorámica sociopolítica de los primeros movimientos guerrilleros en la España del 39 al 46» en J. L. GARCÍA DELGADO (ed.): *El primer franquismo. España durante la segunda guerra mundial*, Madrid, Siglo XXI, 1989, 349-378.

J. A. GÓMEZ RODA
Universitat de València